

Петренко І.М.<https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ДУХОВНА ЕЛІТА ТА ОСВІТА: ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКИХ ПРЕОСВЯЩЕННИХ У СИСТЕМІ ЦЕРКОВНОГО ШКІЛЬНИЦТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена комплексному аналізу діяльності полтавських преосвящених (архієреїв) у сфері розвитку церковних шкіл наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У загальному вигляді проблема полягає у недостатньому висвітленні у вітчизняній історіографії локальної культурно-просвітницької діяльності преосвящених (архієреїв). Для забезпечення емпіричної бази даного дослідження залучено та проаналізовано матеріали єпархіального часопису «Полтавские єпархіальні ведомости». Встановлено, що діяльність полтавських архієреїв мала вирішальне значення для розвитку народної освіти, перетворивши церковнопарафіяльні школи на головний осередок початкової грамотності. Архієреї забезпечували фінансування, підготовку вчителів та підтримання високого морального рівня навчання, поєднуючи релігійне виховання з основами знань. Діяльність церковних шкіл у Полтавській єпархії перебувала під особистою опікою та контролем архієреїв (преосвящених). Школи сприяли підвищенню грамотності населення, забезпечували розв'язання освітніх та релігійно-виховних завдань. Не зважаючи на значні труднощі, діяльність православних архієреїв Полтавської єпархії Олександра (Павловича), Іоанна (Петіна), Іларіона (Юшенова), Іоанна (Смирнова) забезпечила стабільний освітній і виховний розвиток Полтавської єпархії. Архієреї не лише відкривали школи, а залучали кошти меценатів, створювали єпархіальні училищні ради, що забезпечувало функціонування закладів. Преосвященні виступали ініціаторами створення благодійних фондів, єпархіальних кас та опікунських рад, які фінансували будівництво шкіл, утримання вчителів та надання допомоги бідним учням. Діяльність преосвящених була спрямована на підвищення рівня освіти пастирів та вчителів, створення бібліотек та покращення їхнього методичного забезпечення. Діяльність полтавських преосвящених часто відбувалася в умовах конкуренції із земськими школами, проте церковне шкільництво зберігало свою автономність до 1917 року. Отже, полтавські преосвященні виступили ініціаторами удосконалення освіти, поєднуючи церковну місію з культурно-просвітницькою діяльністю.

Ключові слова: Полтавська єпархія, архієреї, церковнопарафіяльні школи, освіта, виховання, «Полтавские єпархіальні ведомости», єпархіальний спостерігач.

Постановка проблеми полягає у недостатній дослідженій специфіці діяльності на локальному рівні діяльності представників духовної еліти (місцевих архієреїв) у системі церковної освіти в умовах суспільно-політичних трансформацій кінця ХІХ – початку ХХ століття. Попри значну увагу історіографії до ролі церкви у розвитку освіти в Російській імперії, регіональний контекст залишається лакуною, що перешкоджає повноцінному розумінню ролі місцевих преосвящених у розвитку шкільної справи в окремих єпархіях. Зокрема, Полтавська єпархія, як важливий осередок інтелектуального життя Лівобережжя, вимагає системного аналізу освітньої діяльності місцевих

архієреїв, їхньої взаємодії з місцевими єпархіальними училищними радами, меценатами, ієреями і мирянами. Зв'язок цього завдання з важливими науковими проблемами полягає у заповненні цієї прогалини, що дозволить уточнити розуміння еволюції імперської політики у церковно-освітній системі на локальному рівні, а також акцентувати роль архієреїв у культурно-просвітницькій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значну увагу, що приділялася історії церковного шкільництва, дана тема належить до тих аспектів історії Російської імперії, які досі залишаються недостатньо дослідженими, особливо на регіональному рівні. У дореволюційній

літературі церковні історики наголошували на споконвічній виховній місії церкви, однак їхні праці мають переважно описовий характер. Більшість праць писалася представниками духовенства або монархістами, які підкреслювали виховну перевагу церковних шкіл над світськими [3; 13; 15; 35]. У радянській історіографії церковна освіта розглядалася виключно як інструмент затьмарення розуму народних мас, що створило інший перекис у дослідженнях [9;36]. Сучасний підхід у вітчизняній історіографії ґрунтується на аналізі взаємодії між державою, церквою та місцевою громадою. Деякі аспекти розвитку церковнопарафіальної освіти на Лівобережжі були висвітлені в працях українських істориків В. Перерви [21; 22; 23], І. Петренка [22; 24; 25; 26]. У працях зазначених дослідників церковні школи аналізуються як важливий соціокультурний феномен, розглядаються зміст навчання, діяльність вчителів-духовних осіб тощо.

Водночас полтавський регіональний контекст, зокрема специфіка діяльності місцевих преосвящених (архієреїв), їхня роль у розвитку церковно-шкільної справи досі не отримали системного аналізу.

Постановка завдання. Метою статті є запознати означену лакуну, реконструювавши роль полтавських преосвящених (архієреїв) у шкільному житті єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., простеживши їхню роль у відкритті шкіл, їхньому забезпеченні, залученні меценатських коштів; з'ясувати на локальному рівні роль преосвящених у модернізації шкільної церковної освіти.

Виклад основного матеріалу. Історія українського народу тісно пов'язана з церквою. Одним із основних напрямків культурницької діяльності церкви була освітня діяльність, яка виявлялася у створенні освітніх закладів. Саме школи граматики, церковнопарафіальні, бурси та духовні семінарії свого часу відкрили шлях у світ знань для більшості українців. Тривалий період церковнопарафіальні школи були майже єдиною формою навчання для дітей незаможних верств населення.

Протягом усього ХІХ ст. неписьменність народу залишалась однією з головних культурно-соціальних проблем як Росії в цілому, так і зокрема України. Скасування кріпосництва стало своєрідним поштовхом до масового культурно-освітнього руху прогресивних сил суспільства, який змусив царський уряд розпочати реформування народної освіти.

Священний Синод розробив та видав цілу низку указів і положень, які стосувалися розвитку

початкової освіти, залучивши до цієї справи православне духовенство. У 1864 р. були розроблені та видані «Положення про початкові народні училища». У 1884 р. – особливі «Правила про церковнопарафіальні школи», до яких Синодом у 1886 р. було внесено доповнення спеціальними постановками «Програми навчальних предметів для церковнопарафіальних шкіл». У 1896 році було опубліковано «Положення про управління школами церковнопарафіальними і грамоти відомства православного сповідання». Після появи цих документів церковне шкільництво вийшло на якісно новий рівень розвитку. Запрацювала вертикаль церковно-шкільного управління і контролю: відкрилися синодальна та єпархіальні училищні ради, повітові відділення єпархіальних училищних рад, запроваджена система шкільних ревізорів; школи було типологізовано (елементарні школи грамоти, однокласні школи з дещо ширшою загальноосвітньою програмою навчання; двокласні школи, випускники яких могли бути вчителями у школах нижчого типу, і вже згодом другокласні, призначені для навчання майбутніх педагогів). Саме в українських губерніях став видаватися і розповсюджуватися перший у Російській імперії спеціалізований журнал «Церковноприходская школа» став своєрідною енциклопедією передового досвіду тогочасної світової педагогіки і набув загальнодержавного поширення.

На єпархіальному рівні церковні школи підпорядковувалися місцевому архієрею. Розвиток будь-якої галузі церковного життя єпархії залежить від особистості архієрея і його благословення. Нахили та інтереси полтавських ієрархів нерідко ставали визначальними у цьому сенсі, і яскраво позначалися на амплітуді зростання та спаду шкільної справи.

У 1860 р. на полтавську єпископську кафедру призначили Преосвященного Олександра (Павловича), уродженця Черкащини. Прибувши до Полтави, архіпастир, який свого часу навчався у сільській церковнопарафіальній школі, енергійно взявся організувати такі школи в містах і селах Полтавщини. Після скасування кріпацтва в 1861 р. ставлення вчорашніх підневільних селян до освіти дещо змінилося: у них виникла потужна мотивація до навчання своїх дітей, і Полтавська єпархія поступово почала наповнюватися церковнопарафіальними школами.

Освітню справу активно продовжив єпископ (з 1878 р. – архієпископ) Іоанн (Петін). Він приїхав до Полтави у 1862 р. і чверть століття прослужив полтавським архіпастирем – до 1887 р. Архієрей

чимало опікувався освітою духовенства (за його архієрейства споруджено нові приміщення для Полтавської духовної семінарії, чоловічого духовного училища) і мирян (кількість церковнопарафіяльних шкіл помітно зростає). З 1864 р. з благословення архієрея почали видаватися «Полтавские епархиальные ведомости», які на своїх шпальтах регулярно висвітлювали питання розвитку церковно-шкільної справи в єпархії [2; 7; 5; 31; 32]. В середині 60-х рр. XIX ст. на сторінках часопису друкувалася статистика зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл, оприлюднювалися «приговори» (угоди) мирян щодо матеріального забезпечення церковних шкіл Полтавщини, публікувалися архіпастирські подяки, подавалася інформація про нагороди священників за успіхи у шкільній справі.

У єпархіяльному часописі повідомлялося про нагородження набедренником священника с. Никонівка Григорія Суботіна за відкриття церковнопарафіяльної школи у власному будинку [8, с. 391]. Цього ж року оголошено подяку священнику с. Самовинці Зіньківського повіту Михаїлу Орді «за старанну безоплатну працю з навчання парафіяльних дітей у школі, розміщеній ним протягом трьох років у своєму будинку»; священнику с. Білоусівка Переяславського повіту «за старанну працю з навчання сільських парафіяльних дітей у церковнопарафіяльній школі та за піклування його про благоустрій цієї школи» [6, с. 124].

Архієрей Іоанн (Петін) навіть запропонував, щоб за відкриття церковнопарафіяльну школу священнику пробачали деякі його дрібні провини. Наприклад, того ж таки 1864 р. священнику с. Харитонівка Михаїлу Волкову архієрей оголосив подяку за відкриття церковнопарафіяльної школи, вказавши, що «вчинок священника Волкова, за який він штрафований на користь піклування 15-ма рублями, забутий для того, щоб випадок цей не значився більше в послужному списку» [37, с. 74]. У подяках зазначалося, що на подальші старання священників у церковнопарафіяльних школах «буде свого часу звернена належна увага» [11, с. 123]. Архієрей не забував своїх обіцянок: згодом деяких особливо ревних діячів церковно-шкільної освіти представив до нагородження Синодом – вищим органом православної церкви. Так, у часопису за 1864 р. міститься інформація про одного з таких шкільних ентузіастів, який справу освіти дітей поставив на своєрідний «сімейний підряд» і отримав синодальну відзнаку [18, с. 3].

У 70-х рр. XIX ст. церковно-шкільну справу очікував спад. На Полтавщині з'являється чимало

земських і міністерських шкіл, які були порівняно краще матеріально забезпечені і почали активно витіснити бідніші церковнопарафіяльні школи із освітньої сфери. Нерідко світські навчальні заповнювали поглинали церковні школи, приєднуючи їх разом з учнями до себе. Відповідно у «Полтавских епархиальных ведомостях» публікації на церковно-шкільну тематику стають рідкістю, натомість оприлюднюються відомості про зростання кількості закладів державної та земської освіти.

На межі 70–80-х рр. церковно-шкільна тематика повертається із небуття, і перед владикою Іоанном (Петіним) відкривається простір для відродження освітньої діяльності. Він благословив публікацію проповідей, які закликали мирян Полтавщини звернути увагу на освіту своїх дітей і називають їх «найважливішим предметом» [10, с. 333]. Колишні кріпаки Полтавщини саме закінчували сплачувати викупні платежі і з тимчасовозобов'язаних перетворювалися на вільних. Тож у багатьох із них виникло бажання навчати своїх дітей, які вже остаточно могли покінчити із селянським способом життя і стати міщанами, купцями, військовими, студентами та ін.

У 1882 р. держава розпочала серйозну фінансову підтримку церковнопарафіяльних шкіл, а через два роки ухвалено «Правила для церковнопарафіяльних шкіл», що стали своєрідною основним документом церковного шкільництва.

На той час полтавський архієрей Іоанн (Петін) був хворим і не міг очолювати шкільну справу. Йому на допомогу призначили поважного за віком, але надзвичайно енергійного і працюючого вікарія, – єпископа Прилуцького Іларіона (Юшенова), який з 1887 р. став єпископом Полтавським. Іларіон «полтавці сердечно полюбили за його пастирсько-батьківську простоту і доброту, турботу та благоговійне священнослужіння та вчительність» [16, с. 571].

Цей архієрей створив справжнє шкільне диво – за його довготривале архіпастирство (1887–1904 рр.) Полтавська єпархія з відстаючих перетворилася в одного з лідерів церковного шкільництва: «тисяча з надлишком церковних шкіл і особливо жіночі школи покликані до буття і зведені до благоустрою головним чином невпинними зусиллями архіпастиря» – писали сучасники [34, с. 251].

Відразу по прийнятті «Правил» 1884 р. новопризначений архієрей почав цілеспрямовано сприяти поширенню у «Полтавских епархиальных ведомостях» інформації про користь освіти і

активно проповідувати цю ідею під час архіпастирських візитів до парафій.

Архієрей, наслідуючи свого попередника, часто висловлював подяки у єпархіальній пресі священикам і причетникам за відкриття церковнопарафіяльних шкіл та турботу про них. А їх відкривалося чимало – значною була й кількість подяк. Так, у 1889 р. протоієрей Свято-Духівського собору м. Ромни Олексій Єльчуков повідомив, що в 1888 році в його парафії відкрита церковнопарафіяльна школа на церковні кошти, у якій уже навчалось 30 учнів. Закономчителем школи призначили місцевого диякона Іоанна Григоренко, а псаломник Григорій Орловський викладав церковний спів і світські дисципліни. Архієрей Іларіон (Юшенів) відгукнувся на це повідомлення схвальною резолюцією: «Закликаю благословення Боже на відкриту школу; поименовані в рапорті особи затверджуються на посадах під головним наглядом та керівництвом протоієрея Єльчукова» [14, с. 33]. У цьому ж номері часопису архієрей благословив відкриття ще кількох церковнопарафіяльних шкіл: у містечку Драбів, селах Велика Абазівка, Хорошки, Ряшки тощо. Таким чином, 80-ті роки ХІХ ст. виявилися досить плідними на нові церковні школи.

Архієрей Іларіон регулярно об'їжджав єпархію і завжди цікавився, чи діє при церкві школа. В єпархіальному часопису публікували звіти про такі поїздки. Називалися вони здебільшого «Журналами обозрення церковей», але «шкільної» інформації у звітах аж ніяк не менше, ніж повідомлень про храми.

У 1895 р. архієрей Іларіон оглядав храми Кобеляцького повіту і практично всюди відвідував церковнопарафіяльні школи. У опублікованому щоденнику подорожі розповідається, що в Кобеляках у Хрестовоздвиженській парафії архієрей побачив наповнену учнями церковнопарафіяльну школу, де діти непогано відповідали на запитання. В Успенській парафії повітового центру священик Бодринський відкрив «дуже хорошу церковну школу, в якій до 30 хлопчиків і дівчаток, відповідали добре» [33, с. 843]. У Преображенській парафії міста в церковнопарафіяльній школі навчалось 32 учні, навчання проходило добре значною мірою завдяки новій вчительці Падалкіній [33, с. 845]. Архієрей шкодував, що в парафії припинилися позабогослужбові співбесіди, чому сприяла гарна бібліотека при церкві.

Відтак архієрей почав об'їжджати парафії, де так само не оминув своєю увагою школи. При цьому йому показували всі церковнопарафіяльні

школи, а не тільки найкращі. У с. Бродщині Іларіон подякував місцевому диякону Забарному за старання у церковній освіті, а у с. Дашкові Хутори «вчення йде не цілком успішно через брак досвідченого вчителя» [33, с. 850]. У с. Китайгород архієрею показали відразу три церковнопарафіяльні школи, у яких також не було професійних учителів, а «навчають найкращі учні церковнопарафіяльної школи» [33, с. 853]. Але школи користувалися авторитетом у населення і були багатолюдними – навіть у школі грамоти навчалось 45 дітей, що для шкіл такого типу було не характерно.

У м. Царичанка архієрей побачив, що настоятель Свято-Миколаївського храму Георгій Зерницький відкрив церковнопарафіяльну школу за річкою Орілло – ближче до осель мирян, що цілком виправдало себе – у школі під час архієрейського візиту навчалось 80 школярів. А про шкільну бібліотеку архієрей сказав, що вона «найкраща із бачених мною» [33, с. 853].

В с. Андріївка учні «гарно відповідали» на запитання владики, у Нових Санжарах Преосвященний «втїшився був учнями трьох церковнопарафіяльних шкіл, котрі зібралися; всі запитані відповідали дуже добре; співають також добре. Дві вчительки Онищенко, які закінчили курс гімназії з медалями, дуже здатні і ведуть свою справу з любов'ю» [33, с. 854]. У щоденниках архієрейських подорожей важко відшукати формальні записи. Архієрей вникав у тонкощі шкільного життя і жваво цікавився різними його проблемами.

Окрім щоденників, де опис перебування в кожній школі обмежувався лаконічною статтею, «Полтавских єпархиальных ведомостей» публікували розгорнуті репортажі про довготривале перебування архієрея у тій чи іншій церковнопарафіяльній школі. Так, 13 вересня 1896 р. залишилося пам'ятним для церковнопарафіяльної школи при Борисоглібській парафії м. Переяслава, оскільки саме сюди, незважаючи на поважні 72 роки, завітав енергійний архіпастир. Його зустрічало місцеве начальство церковнопарафіяльної школи (повітовий ревізор, голова Переяславського повітового відділення єпархіальної училищної ради тощо), вчителі і школярі. Владиці відрекомендували педагогів – Ольгу Богацьку (дружину священика, випускницю жіночої прогімназії) та доньку підполковника Наталю Карманову. Потім архієрей оглянув школу – дві просторі затишні кімнати, добре умебльовані та прикрашені іконами і лампадами. Дівчатка-учениці зразкової школи були одягнуті в учнівську форму – «коричневі сукні з білими комірами» [4, с. 874]. Дійсно, переяславська

церковнопарафіяльна школа помітно вирізнялася з-поміж інших.

Архієрей Іларіон у властивій йому манері взявся проводити імпровізований іспит із Закону Божого і залишився задоволеним, адже учні відповідали вільно, спокійно та розумно, відповіді були осмислені, тверді та впевнені. Іларіону особливо сподобалося, що діти відповідали весело і з радістю, без жодного збентеження і боязкості, такої властивої дітям, коли їм доводиться відповідати вперше високопоставленим особам. З іншого боку, «звернення до них владики було виконано такої серцевої простоти, лагідності та любові, що у багатьох присутніх у школі від надміру почуттів весь час стояли сльози» [4, с. 875].

Архієрей екзаменував учениць не тільки із Закону Божого, а й з церковнослов'янської та російської мов і був задоволений відповідями. Також архієрею дуже сподобалася виставка рукодільних робіт, виготовлених школярками, – вишивок, в'язання, шиття, чеканки тощо. Загалом школа перебувала у зразковому стані і не отримала жодного зауваження архіпастиря – так таланило далеко не всім церковнопарафіяльним школам.

Як уже зазначалося, архієрей Іларіон під час своїх поширених архіпастирських візитів до церковнопарафіяльних шкіл особисто приймав іспити та «в нагороду і заохочення дарував дітям книжечки, хрестики, іконки, учням, котрі більше встигли в навчанні, були видані нагороди і від ради школи – «Євангеліє» (ПЕВ, 1886, № 16. С. 571). Часом архієрей був присутній як почесний гість на відкритті церковних шкіл, за звичай зразкових. Так, саме він освячував церковно-учительську школу на полі Полтавської битви та двокласну жіночу церковнопарафіяльну школу при Велико-Будищанському Свято-Троїцькому монастирі [17, с. 571].

У подальшому турботи Іларіона про розвиток церковного шкільництва стосувалися різних галузей освітянської сфери. За відсутності педагогічних навчальних закладів основу вчительського корпусу становили церковнослужителі-псаломники, освітній рівень яких бажав кращого. Архієрей «постановивши однією з головних цілей своєї складної архіпастирської діяльності виправлення членів нижчого кліру в єпархії та ухваливши покращити якісний склад псаломщиків» [28, с. 302], запровадив «у довіреній йому єпархії особливі причетницькі класи чи нову спеціальну школу» [28, с. 303], яка б готувала псаломщиків-педагогів. Його ініціатива зустріла підтримку і була втілена в життя – спочатку з благословення

Іларіона з'явилася причетницько-вчительська школа в Лубнах, а згодом – церковно-учительська школа у Полтаві.

Архієпископ, звісно, не міг особисто встигнути щороку оглядати всі парафії, а тому цим паралельно з ним займався ще й вікарій – єпископ Прилуцький Михайл. Тобто школи не залишалися поза архієрейською увагою. У щоденнику архієрейських об'їздів вікарного владики Михайла менше інформації про навчальні заклади, оскільки його більше цікавили храми та духовенство. У с. Жуки він звернув увагу на розп'яття у зріст людини, яке подарував місцевому храму імператор Петро I, а в Преображенській церкві с. Сорочинці його вразили «лики святих, цілком типові малороси, зображення пророка Даниїла – портрет самого будівельника» [12, с. 250] (храм збудував гетьман Данило Апостол).

Утім, оглядаючи 1895 р. парафії Полтавського повіту, архієрей Михайл також відвідував деякі церковнопарафіяльні школи і за прикладом Іларіона брався екзаменувати дітей. Так, у с. Байрак він завітав до двох шкіл грамоти і занотував, що «запитані мною учні та учениці молитви прочитали добре. Невеликий хор, співають хлопчики із земської школи та школи грамоти, бібліотека досить гарна» [30, с. 486]. У с. Василівка архієрей спілкувався лише з одним школярем, і той прочитав молитву «Отче наш» «дуже жваво» [30, с. 487].

У Шишаках при церкві Різдва Христового «є шкілька грамоти. Займається паламар за відмовою псаломника, який ніде не вчився. Запитані мною учні відповідали молитви погано, а зі священної історії не могли сказати найперших відомостей на кшталт того: як звали перших людей? У скільки днів створено світ? Ким він створений? Чому ми називаємося християнами?» [30, с. 490]. Такі повідомлення свідчать про те, що архієрей мав змогу скласти цілком об'єктивне враження про стан шкіл і рівень успішності учнів. У тих самих Шишаках він схвально відгукнувся про хор школярів при Преображенському храмі.

З 1896 р. з благословення керуючого Полтавською єпархією в ній з'явилася окрема посадова особа, котра мала контролювати роботу церковнопарафіяльної школи, – єпархіальний спостерігач. Обов'язки останнього понад півтора десятиліття виконував Іустин Ольшевський. За умов, коли архієрей Іларіон через похилий вік не мав змоги багато подорожувати, поява такого помічника була дуже доречною [27, с. 826].

Звіти І. Ольшевського вирізнялися ґрунтовністю і детальністю. Їх подавали на розгляд

полтавському архієрею, а той на полях залишав чимало резолюцій, які ставали керівництвом до дії для церковно-шкільної адміністрації. Наприклад, у 1896 р. єпархіальний спостерігач оглянув церковнопарафіяльні школи Полтавського повіту і надіслав звіт про свою поїздку святителю Іларіону. Архієрей, у свою чергу, наклав на документі чимало резолюцій і відгуків, які яскраво свідчать про його інтерес до розвитку шкільної справи в єпархії [29, с. 953].

Архієрейські нотатки на полях мали різний характер – і схвальний, і невдоволений. Так, І. Ольшевський прибув у церковнопарафіяльну школу с. Івонченці, але, не дочекавшись учителя ні о 9-й, ні о 10-й ранку, поїхав далі. Учні з'явилися вже після появи ревізора, і І. Ольшевський залишився невдоволеним їхніми відповідями: «Знання учнів з усіх предметів дуже погані» [20, с. 104].

Між тим І. Ольшевському сподобалися церковнопарафіяльні школи у с. Жуки і на хуторі, приписаному до с. Байрак. Одна з шкіл існувала за рахунок поміщика Гунька, який спорудив для неї приміщення, купував необхідне приладдя і забезпечував опалення. Архієрей не обійшов увагою мецената: «Рада висловить від мого імені особливу подяку пану Гуньку з викладанням благословення Божого» [20, с. 105]. У с. Велика Рудка успіхи учнів були більш ніж скромними, але вчитель-псаломник «всю неуспішність пояснює нездатністю, несправністю та непослухом учнів» [20, с. 106]. Протоієрей не осудив невдачу-вчителя, але резолюція архієрея була безапеляційною: «буде переміщений» [20, с. 108].

У містечку Диканька значних успіхів у шкільній справі досягнув місцевий дякон Житній. Особливо вражав створений ним церковний хор: «тепер діти співають всю обідню на всі голоси і співають цілком задовільно, струнко, досить суверенно» [20, с. 109].

Поряд із традиційними заохоченнями архієрей вдався і до суворих застережень. Так, прочитавши у звіті І. Ольшевського про недбалість священика с. Круподеринці, який нерегулярно відвідує уроки, архієрей зазначив: «благочинний оголосить священику Базилевському зауваження із попередженням про більшу відповідальність», а стосовно священика с. Остапівка, який не з'явився на урок навіть під час ревізії, архієрей написав: «оголосити через консисторію священикові Маркову, що за першої можливості на нього чекає переміщення кудись на інше місце» [20, с. 111]. Керуючі єпархіями, які дбали про розвиток церковнопарафіяльних шкіл, часто застосовували

механізм нагородження кращими парафіями священиків, які були шкільними активістами, і переведення на гірші парафії тих настоятелів, які вважали школу чимось обтяжливим для себе. Такі виховні методи застосовував не тільки архієрей Іларіон, але і, наприклад, Київський митрополит Арсеній (Москвін). Деяким священикам архієрей слушно радив докладати зусиль до шкільної роботи або ж висловлював своє розчарування, що чекав більшої любові і турботи про школу від того чи іншого священика.

Деякі резолюції архієрея були спрямовані на практичну допомогу певній церковнопарафіяльній школі. Так, о. Іустин Ольшевський зазначив у звіті, що соборна церковнопарафіяльна школа міста Лубни перебуває в холодному, темному і сирому приміщенні, а неподалік школи є старий міський будинок, який після ремонту міг би стати пристойним приміщенням для церковнопарафіяльної школи. Архієрей напроти повідомлення зазначив: «просити від мого імені міського голову» [20, с. 112].

Особливу увагу архієрей Іларіон звертав на жіночі церковнопарафіяльні школи, кількість яких у Полтавській єпархії помітно виділялося на тлі всієї Російської імперії. Саме він був «дбайливим начальником церковних шкіл та її скромним діячем» [1, с. 621].

У історичних статтях єпархіального часопису змальовувалася багатогранна церковно-шкільна діяльність архієрея: він виступав на з'їздах педагогічних працівників Полтавщини, відвідував педагогічні курси та особисто давав відкриті уроки, бував на шкільних іспитах і обдаровував кращих учнів подарунками, узяв під особисту опіку церковну учительну школу на Шведській могилі й утримував студентів-сиріт.

Після смерті преосвященного Іларіона, який багато зробив для полтавського шкільництва, наступні архієреї підтримували закладені ним традиції. «Як йшла справа церковно-шкільна в межах Полтавської єпархії протягом перших чотирьох п'ятиріч при Преосвященному Єпископі Іларіоні, так триває вона за наступника його, Преосвященного Єпископа Іоанна. Після Преосвященного Єпископа Іларіона Господь послав Полтавській єпархії Архієпископа, навченого широким досвідом у справі навчально-виховній і, зокрема, у справі церковно-шкільній» – вказували дописувачі єпархіального часопису [19, с. 974].

Новий архієпископ Іоанн (Смирнов), наслідуючи попередника, об'їздив Полтавщину, прагнучи особисто визначити, зокрема, і подальший

розвиток церковнопарафіяльної освіти. Так, упродовж 1904/1905 навчального року «Преосвященний Іоанн, єпископ Полтавський і Переяславський, восени і влітку, при огляді церков і парафій, також відвідав церковнопарафіяльні школи у таких повітах: Пирятинському, Прилуцькому, Переяславському, Золотоніському, Кременчуцькому, Зінківському, Полтавському» [39, с. 576].

Однак на початку ХХ ст. «Полтавские епархиальные ведомости» вже майже не друкували детальних звітів про відвідини церковнопарафіяльних шкіл полтавськими архієреями, і кількість самих шкіл дещо скоротилася.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. церковні школи відігравали помітну освітню і виховну роль, що спостерігаємо на прикладі Полтавської єпархії. Ці школи сприяли підвищенню грамотності населення, відповідали його духовним потребам, забезпечували розв'язання загальноосвітніх та релігійно-виховних завдань. Успіх

справи залежав від єпархіального архієрея, його організаторських здібностей, авторитету, поміркованості та кадрової політики. Не зважаючи на труднощі, діяльність православних архієреїв Полтавської єпархії Олександра (Павловича), Іоанна (Петіна), Іларіона (Юшенова), Іоанна (Смирнова) забезпечила стабільний розвиток Полтавської єпархії, зберегла і примножила її здобутки. Архієреї не лише відкривали школи, а й створювали умови для стабільного функціонування школи – залучали кошти меценатів, створювали єпархіальні училищні ради. Преосвященні виступали ініціаторами створення благодійних фондів, єпархіальних кас та опікунських рад. Діяльність архієреїв була спрямована на підвищення рівня освіти пастирів та вчителів, створення бібліотек та покращення їхнього методичного забезпечення. Загалом, полтавські архієреї виступили ініціаторами удосконалення освіти, поєднуючи церковну місію з просвітницькою активністю.

Список літератури:

1. 26 и 27 июня 1896 года (из кадетского лагеря под Полтавой). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1896. № 21. С. 621–628.
2. А.Г. Кое-что о воспитании детей. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 5. С. 59–69.
3. Благовидов Ф. *Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II*. Казань: Изд-во КазГУ, 1891. 378 с.
4. Богацкий Т. Посещение его преосвященством Илларионом женской церковноприходской школы при Борисоглебской церкви города Переяслава. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1896. № 29. С. 873–879.
5. В.Г-й. Тайна будущего предназначения. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 21. С. 351–370.
6. Даниленко Н. Разные известия и заметки. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 3. С. 123–195.
7. Даниленко Н. Разные известия и заметки. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 16. С. 148–167.
8. Даниленко Н. Разные известия и заметки. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 21. С. 390–400.
9. Зайончковский П.А. *Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов)*. М.: Мысль, 1970. 442 с.
10. И-ко. Полтава. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1870. № 9. С. 333–341.
11. Иннокентий И. Догматические беседы сельских священников с прихожанами на дому. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 16. С. 121–128.
12. Историко-статистическое описание Михайловской церкви села Ковалей Хорольского уезда Полтавской епархии. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1895. № 6–7. С. 249–259.
13. Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884–1909 гг.). СПб: Изд. Училищного Совета при Святейшем Синоде, 1909. 686 с.
14. К тому же юбилейному празднику. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1887. № 1. С. 33.
15. Ковалевский Е.П. *Народное образование и церковное достояние в III-й Государственной Думе*. СПб: Тип. Р. В. Коротавовой, 1912. 180 с.
16. Несколько слов по случаю посещения церковноприходских школ в день испытания ее учеников. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1886. № 14. С. 570–574.

17. Несколько слов по случаю посещения церковноприходских школ в день испытания их учениц. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1886. № 14. С. 570–574.
18. О божестве Иисуса Христа. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 13. С. 3–22.
19. От совета Полтавского епархиального женского училища. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1909. № 36. С. 974–978.
20. Отчет о состоянии церковноприходских школ и школ грамот Лубенского уезда Полтавской епархии за 1894–1895 год. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1896. № 5–6. С. 104–122.
21. Перерва В. С. *Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ*. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2014. Том I. Загальна частина. 576 с.
22. Перерва В. С., Петренко І. М. *Церковні школи Полтавської єпархії (губернії) (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2020. 692 с.
23. Перерва В.С. *Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст.* Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2008. 627 с.
24. Петренко І.М. Система підготовки вчительських кадрів для церковних шкіл в лівобережних українських єпархіях Російської імперії на межі XIX–XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2022. № 4 (40) (жовтень-грудень). С. 78–89.
25. Петренко І.М. *Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.)*. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. 161 с.
26. Петренко І.М. Церковно-шкільне меценатство у лівобережних українських єпархіях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. Науковий журнал. 2022. Вип. 3. С. 48–54.
27. По поводу десятилетия Лубенского Спасо-Преображенского братства. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1899. № 27. С. 825–1052.
28. Предстоящее открытие церковно-учительской школы в Лубнах. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1892. № 7. С. 302–304.
29. Приветственное слово священнику Петру Игнатьевичу Уманцеву в день пятидесятилетнего юбилея его в священном сане. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1899. № 9. С. 952–954.
30. Речь, сказанная ее пресвященным Михаилом, епископом Прилуцким, викарием Полтавское епархии, на выпускном акте воспитанниц Полтавского епархиального женского училища 4 июня 1895 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1895. № 14. С. 486–497.
31. С. А-чь. Несколько слов о сельских училищах. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 14. С. 47–64.
32. С.Т. Старанное посещение сельского приходского училища. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 2. С. 69–75.
33. С.Ф. П-ий. Исторический и церковно-статистический очерк поселений Кобелякского уезда, расположенных в реке Ворскле. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1895. № 23. С. 843–855.
34. Самойлович А. Беседы с участием в день 19 февраля. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1905. № 8. С. 252–260.
35. Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времен издания высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о церковно-приходских школах. СПб: Синодальная типография, 1909. 404 с.
36. Твардовская В.А. *Идеология пореформенного самодержавия (М.Н. Катков и его издания)*. М.: Наука, 1978. 212 с.
37. Трипольский В. Невыгоды для сельского духовенства от занятия земледелием, относительно его образования и пастырского служения. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1864. № 14. С. 72–80.
38. У «Шведской Могилы», 26-го и 27-го июня 1895 года. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. 1895. № 4. С. 508–518.
39. Черницкий А. В праве ли Полтавская семинария рассчитывать на удовлетворение ее суммой в 38700 р. единовременно, или же по 2000 р. ежегодно. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. Часть неофициальная. 1906. № 12. С. 575–577.

Petrenko I.M. SPIRITUAL ELITE AND EDUCATION: THE ACTIVITIES OF THE POLTAVA BISHOPS IN THE CHURCH SCHOOL SYSTEM AT THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article is devoted to a comprehensive analysis of the activities of Poltava prelates (archbishops) in the development of church schools in the late 19th and early 20th centuries. In general, terms, the problem lies in the insufficient coverage in domestic historiography of the local cultural and educational activities of prelates (archbishops). To provide an empirical basis for this study, materials from the diocesan journal «Poltavskie eparchialnye vedomosti». It has been established that the activities of the Poltava archbishops were of decisive importance for the development of public education, transforming church-parish schools into the main centres of primary literacy. The archbishops provided funding, trained teachers and maintained high moral standards of education, combining religious education with basic knowledge. The activities of church schools in the Poltava diocese were under the personal care and control of the bishops (His Eminence). Schools contributed to increasing literacy among the population and ensured the fulfilment of educational and religious-educational tasks. Despite significant difficulties, the activities of the Orthodox bishops of the Poltava Diocese, Alexander (Pavlovich), John (Petina), Hilarion (Yushenov), and John (Smirnov), ensured the stable educational and moral development of the Poltava Diocese. The bishops not only opened schools, but also attracted funds from patrons and created diocesan school councils, which ensured the functioning of the institutions. Their Eminences initiated the creation of charitable foundations, diocesan funds and guardianship councils, which financed the construction of schools, the maintenance of teachers and the provision of assistance to poor students. The activities of the bishops were aimed at improving the level of education of pastors and teachers, creating libraries and improving their methodological support. The activities of the Poltava bishops often took place in competition with local government schools, but church schools retained their autonomy until 1917. Thus, the Poltava prelates initiated improvements in education, combining the church's mission with cultural and educational activities.

Keywords: *Poltava Diocese, bishops, church-parish schools, education, upbringing, «Poltavskie eparchialnye vedomosti», diocesan observer.*

Дата першого надходження статті до видання: 14.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026